

порівняти. Треба сказати, що вони в основному високоякісні та вказують, що Є. Крименко стоїть за красу форм мистецтва та за найповніший прояв індивідуальності.

У збірці на передньому місці поміщено статтю «Поезія — еманация дійсности», що її написав д-р Роман Кухар, відомий письменник і літературознавець. Він оригінально схарактеризував творчість поета, вказавши на її кращі зразки й прикмети.

Доцільно коротко розказати про поета Євгена Крименка (справжнє ім'я — Євген Іванків). Є. Іванків народився 4 грудня 1921 року в Стрию. Закінчив богословські студії в Українському Католицькому Університеті в Римі. Писати поезії почав ще під час університетських студій. Він автор збірки поезій «Крізь призму вічності», що появилася 1988 року в Чикаго. Збірка написана в глибокому релігійно-філософському й національному дусі. Він також автор багатьох статей на богословські, обрядові і церковно-ідеологічні теми, що появилися в «Церковному віснику» парафії свв. Володимира і Ольги в Чикаго, у «Світлі», «Новій зорі», «Патріярхаті», «Українському Православному слові», «Богословії».

Євген Крименко, поет скристалізованих поглядів, виступає як національний поет з універсально-ідеалістичним світоглядом. Свої поезії пише у формі традиційних строф, де переважають двостопові ямби і тристопові дактилі. У своїй творчості він стоїть за поглиблену правду життя та за стремління до краси людського буття під Божим володінням. Поет зберігає велику культуру слова й мовну чистоту. Його задушевним прагненням є відстоювати правду й красу, етичну і естетичну цілісність людини, а тему мистецтва поставити в центрі своєї творчості.

Микола ВЕГЕШ

ГАЛИЧАНИ НА ЗАКАРПАТТІ

Василь Гренджа-Донський розповідає. . .

Василь Гренджа-Донський залишив після себе величезну літературну спадщину, якою, завдяки його дочці Зіріці, що її опублікувала, ми можемо користуватися. «Карпатський соловейко», як його називали, написав сотні віршів, поеми, оповідання, повісті і романи. Дуже жаль, що на Україні його твори видавалися рідко. Неоціниме значення мають щоденник і спомини Гренджі-Донського, які можна прочитати у 8 і 10 томах американського видання його творів. Ці матеріали дають можливість краще зрозуміти історію Карпатської України, бо Гренджа-Донський був очевидцем і активним учасником подій 1938-39 років на Закарпатті.

Неможливо говорити про Карпатську Україну, не згадавши галичан, які становили добру половину складу Карпатської Січі. Ці нотатки й присвячено галичанам, які віддали своє життя за незалежність Карпатської України — невеликої частини української землі, яка на весь світ заявила, що хоче бути вільною і незалежною.

В Галичині з великим захопленням сприйняли вістку про те, що Закарпаття стало автономним. Польський уряд негативно віднісся до цього акту і почав вести консультації з урядом Угорщини про спільний польсько-

угорський кордон. Коли про це стало відомо, то в Галичині відбулися масові демонстрації протесту проти такої політики польської влади. Василь Гренджа-Донський високо оцінив таку солідарність, бо це, на його думку, кувалася «українська воля Закарпаття і Прикарпаття у вогні і крові». Уряд тодішньої Польщі добре усвідомлював, що надання Закарпаттю прав автономії приведе до заворушень з боку українських сил у Галичині, які теж вимагатимуть автономності. Незабаром так і трапилось. «З газет довідуємося, що в Галичині українці вимагають від поляків територіальну автономію», — пише в своєму щоденнику Гренджа-Донський.

Уже в кінці 1939 року почалися масові переходи польсько-чеського кордону. «З Галичини стихійно переходять молоді люди, переважно селянські хлопці. . . » Цей процес посилювався після оголошення наказу про створення Карпатської Січі. Чеський уряд вороже ставився до таких нелегальних переходів свого кордону. Існують сотні свідчень очевидців про те, що жандарми заарештовували перебіжчиків і через деякий час повертали їх назад. Необхідно відзначити, що і серед них знаходилися чесні люди, які дивилися крізь пальці на цей процес. До них слід віднести і Йосипа Руцака, який угорських терористів заарештовував, а галичан відпускав.

У 1938 році на Закарпатті з'явилася велика група колишніх кадрових військових — галичан. Тепер важко собі уявити Карпатську Січ без них. На це звертав увагу і Василь Гренджа-Донський: «З боку військового штабу складався з фахових військових старшин, що кінчили старі австро-угорські, німецькі, російські, чехо-словацькі та польські офіцерські школи і були старшинами в ранзі від чотаря до полковника включно. Мозком був полковник Гузар, а виконавцем поручник Чолій.

Гренджа-Донський був особисто знайомий з полковником Колодзінським, який на Закарпатті діяв як «полковник Гузар». Коли з 13 на 14 березня 1939 року різко загострилася міжнародна обстановка і ймовірно стало вторгнення угорських військ, саме Гузар вимагав від Августина Волошина негайно озброїти січовиків. Він хотів окремі січові загони вислати на угорський кордон і саме там дати бій інтервентам. Прем'єр-міністр А. Волошин вагався: він то надіявся на правдивість гітлерівських обіцянок, то просив чеський уряд про військову допомогу. Проте скоро стало зрозуміло, що ні Німеччина, ні Чехо-Словаччина не допоможуть. Останні, замість того, щоб допомагати Січі у випадку угорської агресії, самі зав'язали бої з січовиками. З'явилися перші жертви. 14 березня полковник Гузар очолює оборону січового готелю. Він декілька разів заявляє Волошинові про слабі сторони оборони, просить підкріплення. Ось яку характеристику цьому досвідченому військовому дав Гренджа-Донський: «Його висока постать завжди була мені імпонуючою, — тепер просто його обожую. Хоч він ходить у цивільному одязі, зразу видно, що вояк. Палає ненавистю проти ворогів, його спокійне зрівноважене обличчя є виразом хороброї душі, ті тверді риси віддзеркалюють безмежну, незастрашену відвагу. . . »

Штурм готелю продовжувався. З шостої до дев'ятої години січовики героїчно захищались. Кілька разів чеське командування вимагало припинити опір, однак Гузар відповідав, що «ворогам січовики зброю не зложать». Тільки одержавши наказ А. Волошина, і то при умові, що зброю складуть не чехам, а прем'єрові, Гузар віддав наказ про залишення готелю.

На нашу думку, великою помилкою уряду Карпатської України було те, що тільки 15 березня військовий міністер Степан Ключурак підписав наказ про створення нового штабу Карпатської Січі. Його очолив полковник Сергій Єфремов, який теж не міг обійтися без полковника Гузара.

Останнім часом в історичній літературі нерідко з'являються твердження, що між закарпатцями і галичанами існували численні конфлікти. Про це

говорили ще в лютому-березні 1939 року. Гренджа-Донський теж не міг про це не сказати. «Шепотіння про якісь конфлікти в Карпатській Січі продовжуються, — писав він 22 лютого у своєму щоденнику, — але це не відповідає дійсності. Є правдою, що невеликі непорозуміння між нами — автохтонами й галичанами існують, а то з тієї причини, що галичани в надзвичайно радикальний спосіб виступають проти Польщі, а ми стараємося трохи їх гальмувати. Галичани хотіли б викликати якийсь інцидент, сподіваючись, що до того вмішається Німеччина і звільнить Галичину. Але це є газардна гра, можемо затратити і Карпатську Україну, і з Галичиною нічого не вийде. . . Маленька Карпатська Україна не звільнить Західної України, не в силі визволити, то чого ж такого небезпечного сусіда зачіпати. . .» Можна зрозуміти радикальність галичан, коли пригадаємо, скільки мук переніс цей народ у роки панування санаційного режиму. До речі, через деякий час ці невеликі непорозуміння, що виникли між галичанами і закарпатцями, припинилися. Галичани взяли найактивнішу участь в обороні Карпатської України від угорських фашистів. Не їхня вина, що молода українська держава була потоплена в крові, причому, немало її пролили і галичани. А тому диву даєшся, коли читаєш, що галичани першими втекли з поля бою. Так можуть говорити тільки ті, хто не читав Гренджу-Донського, та й не тільки його. У щоденнику Гренджі-Донського, особливо в його другій частині «Під чоботом окупанта», міститься безліч доказів того, що галичани повністю розділили зі своїми закарпатськими братами всі страждання і муки. Гренджа-Донський одержував факти від своїх товаришів по табору, які приходили децю пізніше за нього, а також багато цікавого він почув від угорських солдатів, які часто любили похизуватися своїми «подвигами». На перших порах угорці розстрілювали всіх січовиків без вибору, а через деякий час почали формувати окремі групи із галичан і передавали останніх полякам. Так, 21 квітня вони «відправили з концентраційного табору групу галичан до Польщі — близько 60 людей. На границі в Ужку передали полякам. Поляки цих нещасників ще на очах мадярських вояків почали масакрувати і вели під один беріг, де вже ждали їх польські кулемети». Про це Гренджа-Донський написав і в вірші:

*Галичан передавали
в руки полякам-бандитам.
Не дійшли вони до Львова,
на кордоні їх убито.*

Деякі групи галичан перейшли кордон Румунії, сподіваючись на порятунок, однак негайно були передані в руки тих самих угорців, які після жаливих катувань у тячівській тюрмі, в свою чергу передавали їх до рук поляків.

Нелегко читати щоденник Гренджі-Донського. Читаєш — і очам своїм не віриш, що все описане в ньому — правда. Справді Христові муки перенесли галицькі січовики.

« . . Галичан відвели на півтора кілометра далі в ліс, яким проходила фронтова бойова лінія за світової війни. Тут їх розіп'яли на деревах. Поперш поприв'язували їм руки заржавілим дротом, що знайшли в старій фронтовій лінії, відтак розіп'яті руки й ноги поприбивали залізними скобами та великими цвяхами, що ними прибивають рейки на залізницях. Над розіп'ятими, але ще живими героями, почали поляки і мадяри знущатись, плюючи їм у вічі та б'ючи їх рушницями. . .» Після всього цього їх розстріляли. Гренджа-Донський писав, що «розіп'яті герої віддавали свої шляхетні душі з словами: Слава Україні! і співом Ще не вмерла Україна. . .»

Відомо, що в січових загонах були і дівчата з Галичини. Їх теж чекала страшна доля. «Котра з галичанок попала в руки цих злочинців, — писав Гренджа-Донський, — а ще довго не знищила завчасу січової легітимації,

чи не спалила уніформ, ті всі після тілесних і душевних мук були ганебно замордовані».

Уже перебуваючи в Братиславі, в червні 1940 року, Гренджа-Донський склав список загиблих воїнів, в якому нараховується 116 осіб. З цього видно, що в боях загинули або були люто закатовані галичани Василь Бойчук, Тимко Проць, Василь Саблюк, Зенон Коссак (Тарнавський), Михайлюк, Монюк, Дужий, Кушнір, Мелешко, Орлович. . .

У селі Апші був заарештований полковник Гузар. У боях його поранили, і рана сильно кровоточила, що підірвало його сили. В такому стані він і потрапив до рук мадярів. Від полонених Гренджа-Донський довідався, що мадяри «зараз пов'язали їх, страшно збили і відвели до Солотвина. . . Тут всі сліди за ними пропали і ніхто їх більше не бачив — у Солотвині їх гонведи розстріляли. . .» Гренджа-Донський боляче сприйняв смерть полковника Гузара — людини високоінтелегентної і чесної, свого бойового побратима.

Знуцання над січовиками не припинялися і після їхньої смерті. «Карпатський соловейко» навіть повірити не міг у таке. В Нижніх Верецьких розстріляли групу січовиків-галичан, а трупи залишили лежати тижнями. Місцевому населенню було суворо заборонено їх ховати. «До цих 'трофеїв' мадяри приходили майже щодня, щоб бачити жертви свого героїства. При тому знущались над трупами, смішкувались, в догола роздягнених трупів стріляли, кидали в них багнетами, хто краще потрапить. . .» І лише тоді, коли трупи почали повністю розкладатись, навколишнім селянам було дозволено зібрати їх і поховати.

Славний син свого народу В. Гренджа-Донський вірив, що прийде час помсти:

*Пождіть, пождіть, брати мої,
Прийде ще наше свято,
За ту нужду, за кривду, глум
Ми помстимось завзято.*

Нелегкою була доля і тих, хто опинився в концтаборі. Жахливі знущання, часті побої, придирки жандармів за будь-яку провину. . . Мадяри примушували в'язнів відповідати на запитання мадярською мовою. Що стосується галичан, то їм це не вдалося. Гренджа-Донський писав, що «галичан Василь Федів із села Жаб'є не вмів вимовити правильно 'Іт вадьок' (я тут), і жандарм так ударив його, що кров'ю залилось око хлопця. . .» В'язень-галичанин був змушений тричі повторювати правильно цю фразу, і після кожного разу йому завдавали болочих ударів. Декотрі з галичан, що були затримані при переході румунського кордону і повернуті назад, навіть не зізнавалися, що вони галичани. Так, Микола Шторм і Мирослав Григорчук назвалися німцями, і це їх, певною мірою, врятувало. Гренджа-Донський за них дуже переживав і просив бути обережними. Вся справа в тому, що вони говорили по-українськи.

Нелюдське ставлення і знущання доповнювались ще одною бідою — голодом. «За хліб попродавали ще й те, що мали. Голі, босі, без блюз і штанів. Деяким з них вдалося в зашитій білизні сховати перстені. Тепер такий перстень бідолах продасть за 2 пенге, щоб трохи купити хліба».

У середині 1939 року з Гренджою-Донським стався досить дивний випадок. На нашу думку, запис у щоденнику за 12 травня 1939 року багато що може роз'яснити про позицію відомого закарпатського поета і письменника: «. . . Вліпив в морду одному нашому панкові 'рутенові'. Десятник став з ним 'політикувати' і наш браток в мадярській мові запевняв, що ми — чесні русини, 'українці' — то другі. . . галичани. . . , а ми — добрі і вірні русини. . .»

Я як це почув, то з другого кінця лечу, мов оса: — Не правда, ти свине, українці ми всі! — І бах! . . .»

Гренджа-Донський таких людей не вважав зрадниками. На його думку, вони були «дураками, які терплять так само, як і всі». Для нього не було сумніву в тому, що закарпатці є частиною великого українського народу. На жаль, дехто з теперішніх науковців та обласних керівників цього не розуміє і заявляє, що в цій проблемі ще слід розібратись. «Унікальне» знання історії рідного краю. . .

Галичани знаходилися в концтаборі до 7 червня 1939 року. Напередодні в таборі з'явилися представники Німеччини і Польщі. Ув'язненим було запропоновано зробити вибір — піти до Німеччини або повернутися на батьківщину. Галичани від останньої пропозиції категорично відмовились. І в цьому нема нічого дивного. Зрозуміло, що їх могло чекати вдома. 11 червня Гренджа-Донський зробив останній запис, в якому згадувались галичани: «Сумно в таборі, сумно. Всі українці, що не з Карпатської України, 7-го червня поїхали з транспортом до Німеччини. Не було того, щоб не плавав. Осталися тільки ми самі — закарпатці».

Пізніше, вже проживаючи в Чехо-Словаччині, Василь Гренджа-Донський не раз згадував своїх бойових побратимів, які під час захисту молодой української держави ділили з ними і радіощ, і горе. Через все своє життя він проніс любов і шану до галицьких братів.

Від Редакції:

Автор — викладач історії Ужгородського університету.

Т. МАЦЬКІВ

УКРАЇНА КРИЗЬ ПРИЗМУ ПАВЛА АЛЕПСЬКОГО

Maria Kowalska, «Ukraina w połowie XIII w. w relacji arabskiego podróżnika Pawła, syna Makarego z Aleppo». Wstęp, przekład, komentarz. Polska Akademia Nauk. Komitet Nauk Orientalistycznych. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1986, 120 str., 18 ilustracji.

Під таким наголовком Марія Ковальська написала, а властиво переклала зі своїми коментарями з арабської мови частину обширної праці п. н. «Рихлят Макаріус» — «Опис подорожі Макарія», автором якої був архидиякон Павло, син Макарія з Алеппо. Опис був вислідом подорожі антіохійського патріярха Макарія до Москви у 1652-1659 рр. У цій подорожі брав участь його син Павло, який описав її у формі щоденника.

«Рихлят. . .» складається з трьох частин. У першій автор описує подорож з Алеппо через Малу Азію, Чорне море, Молдавію, Україну до Москви, що тривала від 9 липня 1652 до 2 лютого 1655 р. У другій частині представляє побут та життя у Москві від 2 лютого 1655 до 28 травня 1656 р. Третя частина коротка, в ній автор подає опис поворотної подорожі тою самою дорогою, від 28 травня 1656 до 21 квітня 1659 р.